

Orna, Jiří; Dudková, Veronika

Osobní hygiena v plzeňských domácnostech na sklonku středověku

Archaeologia historica. 2013, vol. 38, iss. 2, pp. 557-568

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128339>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Osobní hygiena v plzeňských domácnostech na sklonku středověku

VERONIKA DUDKOVÁ – JIŘÍ ORNA

Abstrakt: Studie se věnuje archeologicky získaným dokladům osobní hygieny v domácnostech královského města Plzně na sklonku středověku. Popisované artefakty byly získány při výzkumu odpadních a fekálních jímek. Právě fekální jímky, latrinová prkna a nočníky patří do prvního okruhu hygieny, kterému se příspěvek věnuje. Akvamanile a umyvadla (medenice) umožňovaly mytí rukou. Hřebeny a zejména pak zrcadla můžeme zařadit k prostředkům vyšší hygieny – kosmetiky.

Klíčová slova: hygiena – Plzeň – odpadní jímky – mýsy – zrcadla.

Personal Hygiene in Plzeň Households in the Late Middle Ages

Abstract: This study centres on evidence of personal hygiene in households of the royal town of Plzeň in the late Middle Ages, yielded by archaeological research. The artefacts described have been acquired in the course of research into refuse and lavatory pits. Faecal pits, privy boards and chamber pots fall into the primary hygiene category to which the article is dedicated. Aquamaniles and washbasins were used for washing hands, while combs and, in particular, mirrors are considered items of “higher hygiene”, cosmetics.

Key words: Hygiene – Plzeň – refuse pits – pots – mirrors.

Úvod

Starost o čistotu těla a s tím související náležitosti jsou jedním z fenoménů, které doprovázejí člověka od počátků jeho existence. Po poměrně dlouhém období starověku, kdy je těmto věcem věnována velká pozornost, přichází středověk, kterému vládne křesťanská ideologie. Křesťanský asketismus hrál podstatnou roli v přeskupování společnosti po pádu římské říše a stal se i základním pilířem vnímání světa na několik dalších století. Ve svých počátcích pak asketismus poměrně jednoznačně nadřazuje čistotu ducha nad čistotu těla, kde čistota ducha je absolutní nezbytností, naproti tomu péče o čistotu těla je vnímána jako světské rozptylování a hřích (Smith 2009, 126). Jen hladoví, špinaví a chudí mohli být spaseni, hříchem byla jakákoliv péče o tělo a vzhled, například benediktýnští mniši měli povoleno koupání pouze dvakrát do roka a žebravé řády františkánů a dominikánů přímo proklamovaly špínu jako projev pravé zbožnosti (Vondruška 2007, 29).

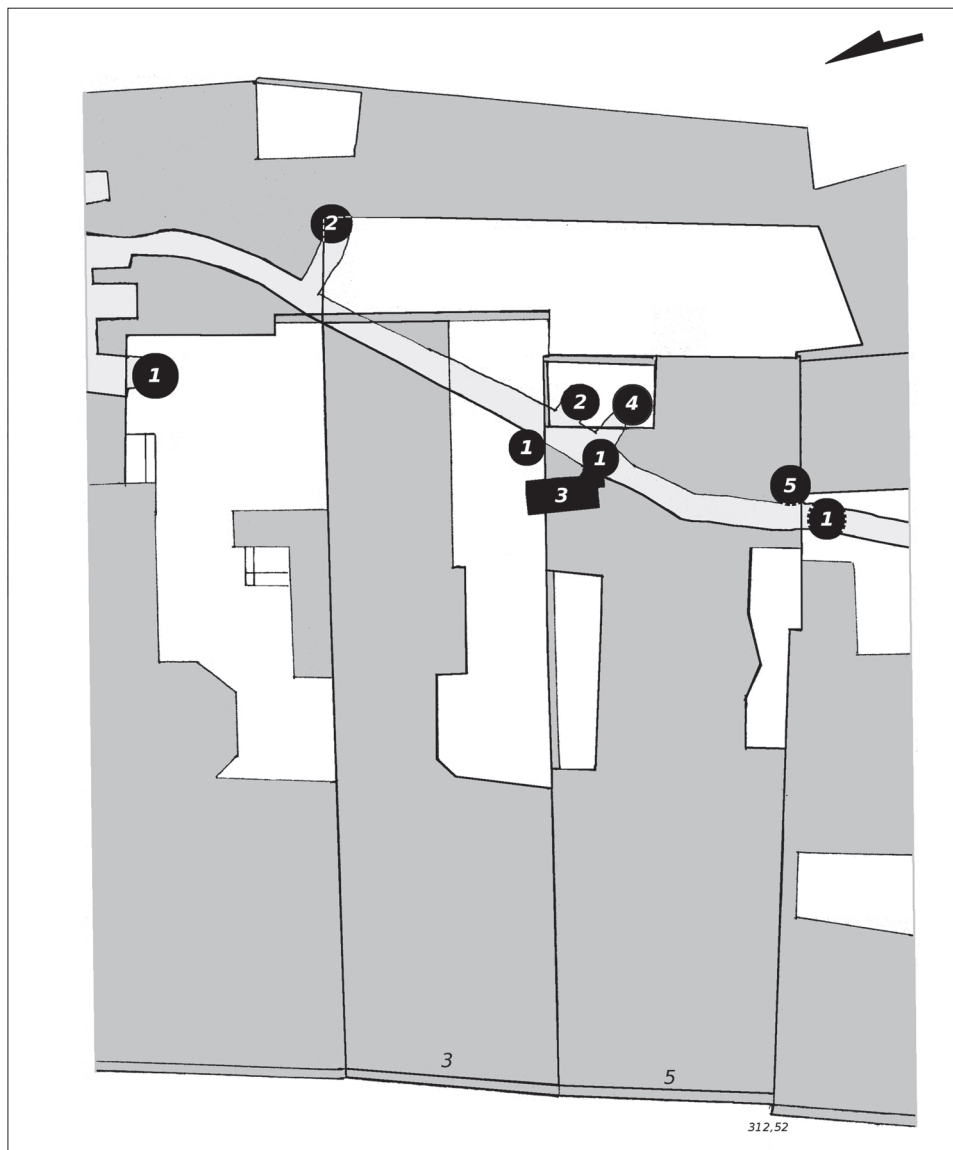
Prvním impulzem ke změně tohoto nahlížení byly křížové výpravy. Kontakt s prostředím byzantského císařství a bagdádského chálífátu se projevil nejprve v bohatých italských městech. Přednostně byly přejímány takové zvyky a návyky, které umožňovaly veřejně demonstrovat bohatství nebo se daly spojit se zábavou (Vondruška 2007, 29). Tento přerod se pak do jisté míry završil v renesanci, která se v mnoha směrech vracela k antickým tradicím.

S doklady provádění hygieny a činností s tím souvisejících se můžeme setkat nejen na dobových ikonografiích, ale i v písemných a samozřejmě i hmotných pramenech.

Unikátní náleзовý fond, který byl získán díky dlouholetému archeologickému výzkumu odpadních jímek v historickém jádru Plzně, nám umožňuje podrobnější poznání téměř všech složek každodenního života obyvatel pozdně středověké Plzně, tedy i osobní hygieny.

Odpadní a fekální jímky

Náleзовý fond byl součástí zásypu zahluoubených objektů, které bývají v plzeňském prostředí označovány jako studny, z nichž se v důsledku znehodnocení či dokonce ztráty vody staly odpadní jímky. V současné době se stále více prosazuje myšlenka, že většina těchto zahluoubených objektů vznikla jako primární odpadní jímka. Po zaplnění odpadem pak byla vybudována jímka nová. To by vysvětlovalo poměrně vysoký počet těchto zahluoubených objektů na parcelách (Nováček–Šíroky 2004, 28; obr. 1). Přesnější určení, zda se jedná

Obr. 1. Zahloubené objekty zachycené při sanaci plzeňského historického podzemí ve Františkánské ulici v Plzni. Podle Frýda-Kuttan 1980.

Abb. 1. Bei der Sanierung der historischen Kellerräume in der Pilsener Františkánská-Str. entdeckte, eingetiefe Objekte. Nach Frýda-Kuttan 1980.

o studnu či odpadní jímku, by bylo možné na základě detailního rozboru jejich polohy, rozměrů, datování a výplně. V období středověku evidujeme u těchto objektů obdobnou konstrukci, mají kruhový či mírně eliptický půdorys o průměru 1,2–2 m, dolní partie jsou vytesány do pískovcové arkózy, horní konstrukci tvoří zdivo z pískovcových kvádrů (Frýda 1979a, 11). Hloubka těchto objektů dosahuje nejčastěji 4,5–8 m, v období novověku se pak tyto objekty zahlubují až do 20 m (Nováček–Široký 2004, 28). Archeologickým výzkumem prošlo cca 120 odpadních jímek, zhruba v 80 z nich se podařilo ze záspy získat artefakty.

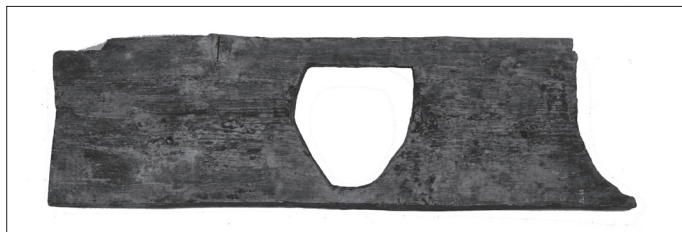
Vznik odpadních jímek v zadní části domovních parcel souvisí se snahou o zavedení hygienických pravidel a regulaci nakládání s domovním odpadem. V plzeňském prostředí

máme doloženo rozhodnutí městské komise, že přes cizí pozemek může být odváděn pouze tekutý odpad, ten pevný musel zůstat na pozemku, odkud pocházel (Macháček 1931, 31). Zpráva z roku 1583 uvádí uložení pro č. p. 161, že „prevět při domě má býti sklenut a tak opatřen, aby se odtud žádná škoda nedála městské zdi“ (Macháček 1931, 62). Jeden prevět pak mohl sloužit obyvatelům více domů (Winter 1890, 409).

Zjištění archeologického výzkumu č. p. 187 naznačují, jakým způsobem mohly probíhat procesy deponování odpadu do k tomu určených zahloubených objektů. Jedna ze zkoumaných odpadních jímek se užívala k ukládání celých nádob, druhá pak pro likvidaci rozbitých a zřejmě tedy již nekompletních exemplářů. Zaznamenány byly také postdepoziciční procesy – občasné a částečné čištění jedné z jímek (Nováček 2000, 15).

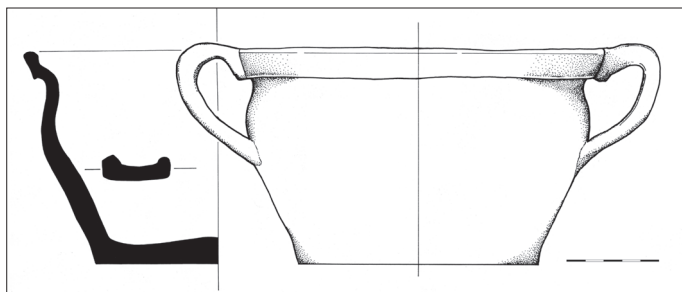
Větší část odpadních jímek měla ještě další funkci, související právě s osobní hygienou, sloužily jako jímký fekální. Velmi často se vyskytují u stěny domu, případně pod ní. Toto řešení umožňovalo využívání latrin z interiéru i z patra domu, jak to známe z č. p. 308 ve Svatošově ulici v Táboře (Krajc 2009, 293). Svod odpadu z pater mohlo zajišťovat dřevěné bednění, které je doloženo v zadních traktech domů v Curychu (Krajc 2009, 293, obr. 61, 62). O fekálním charakteru výplně plzeňských jímek svědčí nejen jejich barva, konzistence a zápach (Orna a kol. 2011, 59, 61), ale také provedené parazitologické (Nováček–Široký 2004, 29) a chemické (Frýda 1981, 327) rozborů sedimentů ze zkoumaných objektů. Dalším dokladem funkce těchto zahloubených objektů jsou pak nálezy latrinových prken z odpadních jímek č. p. 73 v Rooseveltově ulici (inv. č. HA29675; obr. 2) a č. p. 209 v Riegrově ulici (inv. č. HA29733; Orna 2000). Podobné prkno s otvorem bylo zachyceno při výzkumu odpadní jímký v polském Krosnu (Muzyczuk–Gancarski 2003, 27, 32, foto 38).

K této kategorii osobní hygieny lze přiřadit také nočníky. V rámci zpracování celých keramických nádob nalezených v plzeňských odpadních jímkách se podařilo evidovat tvarovou variantu mísy (inv. č. HA19405; obr. 3), která svou odlišností od běžné produkce této formy stolní a kuchyňské keramiky naznačovala jiné možnosti využití (Orna a kol. 2011, 40). Obsah nočníku mohl být vylit do fekální či odpadní jímký, do již zmíněného odvodu

Obr. 2. Latrinové prkno. Plzeň č. p. 73, Rooseveltova 10, odpadní jámka 1 (inv. č. HA29675). Foto I. Michnerová.

Abb. 2. Latrinbrett, Pilsen Konksript.-Nr. 73, Rooseveltova-Str. 10, Abwasserbecken 1 (Inv.-Nr. HA29675). Foto I. Michnerová.

Obr. 3. Nočník. Plzeň č. p. 176/175, Bezručova 24/26, odpadní jámka 1 (inv. č. HA19405). Kresba V. Dudková.

Abb. 3. Nachttopf, Pilsen Konksript.-Nr. 176/175, Bezručova-Str. 24/26, Abwasserbecken 1 (Inv.-Nr. HA19405). Zeichnung V. Dudková.

tekutého odpadu v podobě strouhy, koryta či žlabu (Winter 1890, 410), výjimečné nebylo ani lítí z okna do dvora i ulic (Winter 1890, 408).

Akvamanile

Od 13. století můžeme sledovat používání akvamanilí ve světském prostředí. S tím souvisí i změna materiálu těchto nádob. Zatímco ty používané při bohoslužbách k omývání rukou (Nechvátal 1989, 206) bývají vyrobeny z kovu, laické společenské vrstvy používaly akvamanile keramické. Úkolem této studie není řešit otázku, zda užívání těchto nádob na vodu v rámci domácností souviselo pouze s očištěnou rukou potřebnou v rámci způsobu stolování, nebo mělo ještě nějaký další, rituální rozměr.

Přes rozsáhlost nálezového fondu získaného archeologickými výzkumy v historickém centru Plzně se doposud podařilo evidovat pouhá čtyři torza keramických akvamanilí, které jsou všechny publikovány. Tři z nich byly prezentovány v rámci studie zabývající se nálezy akvamanilí ve Staré a Nové Plzni (Hus 1990), další pak v rámci shrnutí výsledků výzkumu parcely č. p. 187 (Nováček 2000, 29, obr. 16). Dva z těchto exemplářů se dočkaly další publikace v katalogu výstavy Gotika v západních Čechách (Frýda–Stehlíková 1995, 556, č. kat. 186, 187, obr. 721, 722).

Zajímavostí akvamanilí nalezených v Plzni a vyrobených v lokálních hrnčířských dílnách je jejich výskyt v nižším sociálním prostředí (Hus 1990, 401; Nováček 2000, 29).

Datace plzeňských nálezů akvamanilí je odvozena od doprovodné keramiky nalezené v příslušných odpadních jámkách. Chronologické zařazení nálezů z odpadních jímek v č. p. 120 (inv. č. HA27331; obr. 4) a 237 (inv. č. HA27333) do přelomu 14. a 15. století (Hus 1990, 399, 400) odpovídá zjištěním získaným při rozboru souboru celých keramických nádob nalezených v Plzni (Orna a kol. 2011, 99–166). Na přelom 14. a 15. století je datována také jezdecká akvamanile z Regensburgu (Regensburg 1995, 122, č. kat. 14.50.6). Bohužel se nepodařilo ověřit dataci keramického souboru z č. p. 144 řazeného do druhé třetiny 14. století (Hus 1990, 398). U akvamanile z této lokality (inv. č. HA27332) by však bylo možné pozdější chronologické zařazení, opět blíže k přelomu 14. a 15. století, tedy stejné jako u exempláře z č. p. 120. Sugestivně ztvárněnou hlavu čerta (Nováček 2000, 29, obr. 16) nalezenou v jínce 1 při výzkumu č. p. 187 opět lze datovat pouze na základě ukládání výplně do zahluobeného objektu. Autorem výzkumu je toto uložení datováno do druhé třetiny 15. století (Nováček 2000, 24). Některé argumenty pro toto časové zařazení se však zdají být poněkud diskutabilní (Orna a kol. 2011, 7, 8). V literatuře se pro tento fragment

Obr. 4. Keramická akvamanile představující koně s rytířem ve zbroji. Plzeň č. p. 120, Františkánská 7, odpadní jámka 1 (inv. č. HA27331). Foto I. Michnerová.

Abb. 4. Aquamanile aus Keramik, das ein Pferd mit Ritter in Rüstung darstellt, Pilsen Konskript.-Nr. 120, Františkánská-Str. 7, Abwasserbecken 1 (Inv.-Nr. HA27331). Foto I. Michnerová.

akvamanile objevila datace na přelom 14. a 15. století společně s hypotézou, že jde o výrobek stejné dílny, která zhotovila jezdeckou akvamanili z č. p. 120 (Frýda–Stehlíková 1995, 556).

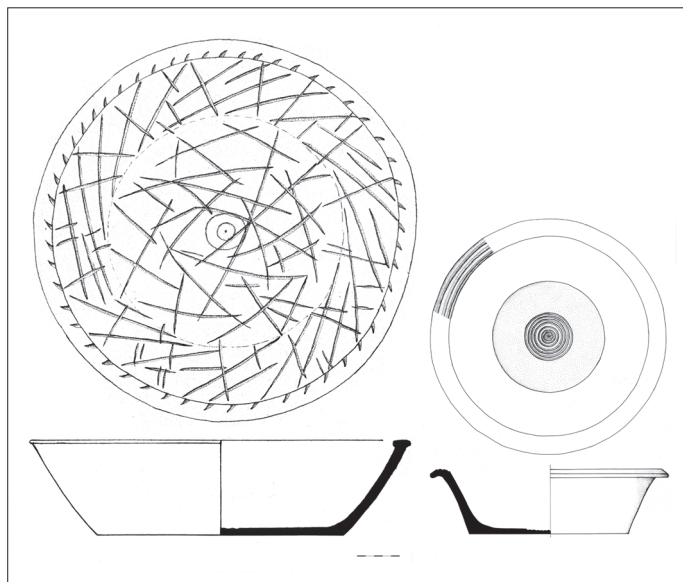
Umyvadla (Medenice)

Umyvadla (medenice) se používala stejně jako akvamanile k očištění rukou před a při stolování. Opět ponechme stranou otázku, zda souvisela pouze s hygienou, nebo šlo i o záležitost rituální. V plzeňském prostředí jejich existenci v domácnostech pozdního středověku dokládají písemné zprávy. Jde zejména o závěti a majetková vyrovnání z let 1498 (Strnad 1905, 387), 1499 (Strnad 1905, 403), 1502 (Strnad 1905, 434), 1504 (Strnad 1905, 464, 473), 1508 (Strnad 1905, 591) a 1515 (Strnad 1905, 759). Umyvadla jsou zde zpravidla uvedena společně s cínovými nádobami. Přestože není definován jejich materiál, lze předpokládat, že byla kovová. Zmínky v závětech a majetkových vyrovnání dokazují hodnotu těchto nádob.

Příliš dalších informací o umyvadlech písemné prameny již neposkytují. Uvádějí, že existovala medenice malá (Strnad 1905, 434) a veliká (Strnad 1905, 473). Zpravidla se v domácnostech vyskytoval pouze jeden exemplář, výjimečně jsou uvedena dvě (Strnad 1905, 759), u již zmíněných malých dokonce tři (Strnad 1905, 434). V závěti velmi movitého měšťana Jana Kladrubského není počet medenic specifikován (Strnad 1905, 464).

Obdobně jako u akvamanilů můžeme také u umyvadel předpokládat pokusy o výrobu levnější varianty této nádoby, tedy výrobu keramických imitací. Je samozřejmě obtížné definovat, která keramická mísa mohla sloužit jako umyvadlo, přesto se domníváme, že je možné v plzeňském souboru stolní a kuchyňské keramiky najít atributy, které by toto určení umožnily.

Za první atribut lze označit leštění povrchu mís do vysokého kovového lesku. Tato úprava povrchu je v plzeňském prostředí známa zejména u džbánů s vysokými límcovými okraji z druhé třetiny 15. století, které díky tomu měly vypadat jako nepoměrně nákladnější cínové zboží (Frýda 1979, 12). Stejný důvod mohlo mít leštění povrchu mís, které měly imitovat kovová umyvadla.

Obr. 5. Keramické mísy s výzdobou na vnitřní straně. Plzeň č. p. 232, náměstí Republiky 33, odpadní jímka 3 (inv. č. HA20809) a Plzeň č. p. 207, Riegrova 3, odpadní jímka 3 (inv. č. HA28109). Kresba V. Dudková.

Abb. 5. Keramikschalen mit Verzierung auf der Innenseite. Pilsen Konskript.-Nr. 232, Platz der Republik 33, Abwasserbecken 3 (Inv.-Nr. HA20809) und Pilsen Konskript.-Nr. 207, Riegrova-Str. 3, Abwasserbecken 3 (Inv.-Nr. HA28109). Zeichnung V. Dudková.

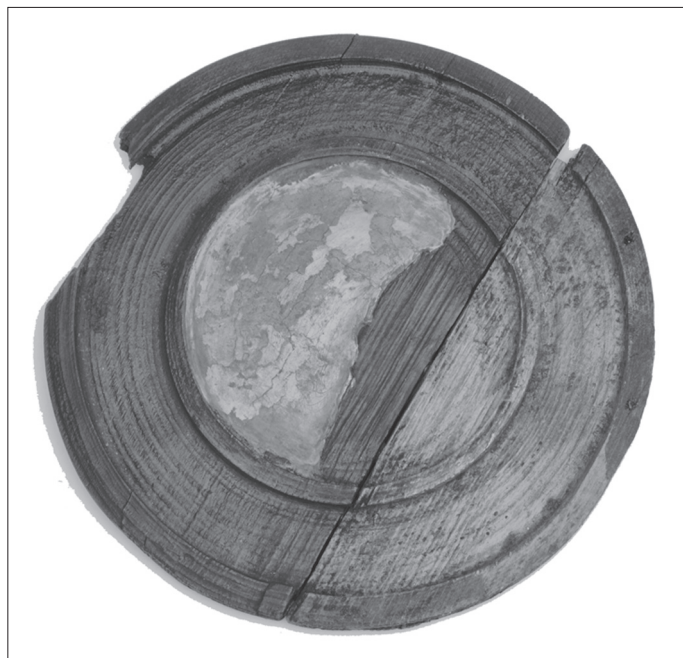
Dalším atributem by mohla být výzdoba na vnitřní ploše mís. Tu se zatím podařilo zachytit pouze u dvou exemplářů. V jednom případě šlo o šest soustředných kružnic situovaných uprostřed vnitřní strany dna (inv. č. HA28109), v druhém (inv. č. HA20809) o nepravidelně umístěné rýhy na celé vnitřní straně nádoby (obr. 5). Obdobně zdobená měděná mísa byla součástí inventáře zaniklé tvrze Mrázova Lhota již ve 13. století (Brych 2002). Charakterem svého dekoru se tato nádoba řadí k bronzovým mísám západoevropské proveniencie, které byly v minulosti označovány jako hansovní a jejichž varianty známe z Olomouce (Brych 1998, 402–403).

Chronologický výskyt keramických umyvadel můžeme dát do souvislosti s již uvedeným výskytem džbánů s povrchem leštěným do vysokého kovového lesku a snad také v literatuře uváděným nástupem široce rozevřených mís po druhé třetině 15. století (Nováček 2000, 23), který se však v rámci zpracování souboru kompletních keramických tvarů nepodařilo zcela potvrdit (Orna a kol. 2011, 40).

Zrcadla

Mezi nejcennější doklady pozdně středověké osobní hygieny nalezené v plzeňských odpadních jímkách patří kolekce zrcadel. Výjimečnost nálezu tohoto artefaktu dokládá zejména publikační pozornost věnovaná exempláři získanému z odpadní jímky 1 č. p. 207 v Riegrově ulici. Zajímavé je, že první prezentace v literatuře představily zrcadlo (inv. č. HA28521; obr. 6) v nekompletní podobě (Frýda 1983, 292, 294, obr. 11, 14; Petráň a kol. 1985, 897, obr. 795; Krueger 1990, 303, obr. 38). To napravily až publikace v katalogu výstavy *Gotika v západních Čechách* (Frýda–Stehlíková 1995, 559, 560, obr. 727) a v katalogu nálezů dřevěných předmětů z plzeňských odpadních jímek (Orna 2000).

Zrcadlo je tvořeno soustruženou kruhovou deskou ze smrkového dřeva o průměru 23,5 cm a síle 1,3 cm, ve střední části o rozměrech 12,5 cm vyklenuté tmelem, přes který byla

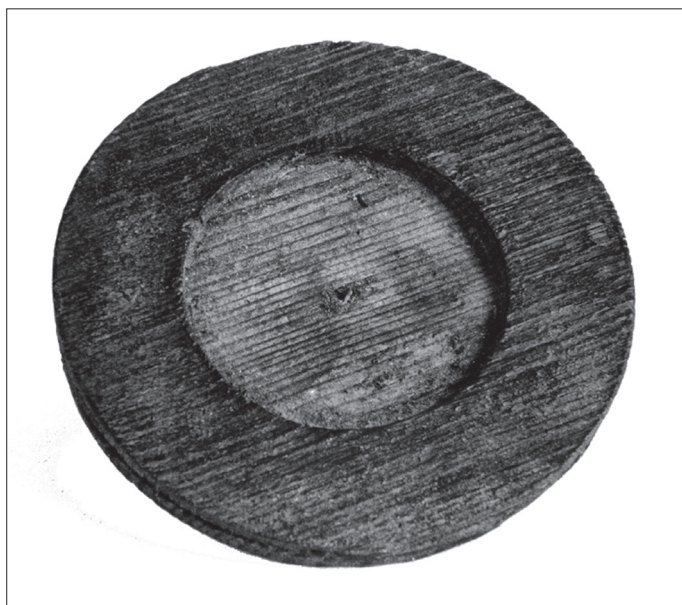
Obr. 6. Zrcadlo, Plzeň č. p. 207, Riegrova 3, odpadní jímka 1 (inv. č. HA28521). Foto I. Michnerová.

Abb. 6. Spiegel, Pilsen Konskript.-Nr. 207, Riegrova-Str. 3, Abwasserbecken 1 (Inv.-Nr. HA28521). Foto I. Michnerová.

Obr. 7. Zrcadlo, Plzeň č. p. 83, Perlová 1, odpadní jímka 2, (inv. č. HA6048). Foto I. Michnerová.

Abb. 7. Spiegel, Pilsen Konskript.-Nr. 83, Perlová-Str. 1, Abwasserbecken 2 (Inv.-Nr. HA6048). Foto I. Michnerová.

Obr. 8. Dřevěná obruba zrcadla, Plzeň č. p. 79, Pražská 5, odpadní jímka (inv. č. HA29333). Podle Orna 2000.

Abb. 8. Holzfassung eines Spiegels, Pilsen Konskript.-Nr. 79, Pražská-Str. 5, Abwasserbecken (Inv.-Nr. HA29333). Nach Orna 2000.

přetažena leštěná kovová folie. Nově provedené analýzy u folie zachytily především oxidy olova (87,80 %) a cínu (10,74 %), u tmelu pak byl v chemickém složení bohatě zastoupen oxid vápenatý (94,39 %), zastoupena byla i krystalická fáze – uhličitán vápenatý.

Publikačně absolutně nedotčený naopak zůstal nález zrcadla z odpadní jímky 2, č. p. 83, v Perlové ulici (inv. č. HA6048; obr. 7). Do kruhového otvoru o průměru 4,2 cm uprostřed oválné dřevěné destičky o rozměrech 8 × 6 cm a síle 0,3 cm bylo vloženo sklo podložené fólií. Bohužel se nepodařilo určit chemické složení skla ani podkladu, a to díky sekundární kontaminaci způsobené uložením artefaktu ve fekální jímce, která se projevila vysokým obsahem oxidů vápníku a fosforu.

Stejnou konstrukci má také zrcadlo nalezené v odpadní jímce č. p. 79 v Pražské ulici (inv. č. HA29333; obr. 8). V tomto případě má však destička z jedlového dřeva kruhový tvar o průměru 5,9 cm, kruhový otvor o průměru 3,3 cm umožňuje vložení nedochované užitkové části (Orna 2000).

Další dvě zrcadla, nalezená v odpadních jímkách č. p. 103 v Dřevěné ulici (inv. č. HA29328; obr. 9) a č. p. 207 v Riegrově ulici (inv. č. HA29812; obr. 10), se dochovala pouze ve fragmentech. Jde o části kruhových desek vysoustružených z jedlového dřeva. U obou těchto exemplářů se podařilo evidovat drobné otvory, které zřejmě umožňovaly zavěšení zrcadel (Orna 2000).

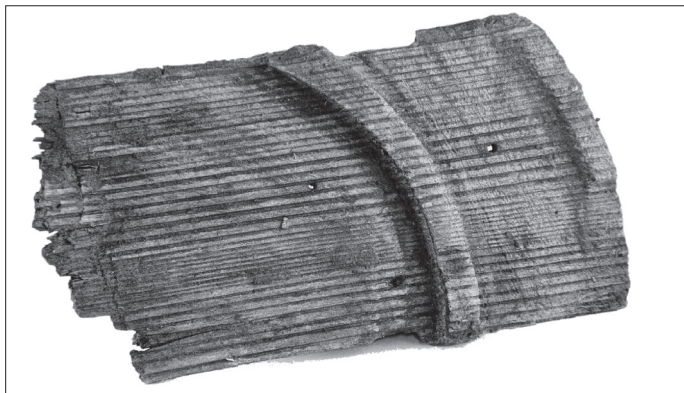
Uvedené nálezy zrcadel nám s pomocí ikonografie a analogií umožňují vytvoření určité klasifikace zrcadel s podkladovou dřevěnou deskou. První třídění je na základě materiálu použitého na užitkovou plochu zrcadla. Používanější zřejmě bylo sklo, nález z č. p. 207 se zachovanou kovovou leštěnou fólií naznačuje možnost využití tohoto materiálu. Pro tento typ zrcadla se v německé literatuře objevilo označení „Metallspiegels“ (Krueger 1990, 303). Nelze však vyloučit, že v některých případech mohla být kovová fólie překryta sklem (Frýda–Stehlíková 1995, 559).

Další rozdělení je podle způsobu užívání. Zrcadla mohla být v rámci domácnosti zavěšena. K tomuto velmi pravděpodobně sloužily otvory, které se podařilo zjistit na již zmíněných nálezech fragmentů zrcadel z Plzně č. p. 103 a 207. Z ikonografie známe zavěšení zrcadla na stěně ložnice (Jan van Eyck: Manželé Arnolfini, 1434), nábytku (Robert Campin: Heinrich von Werl a Sv. Jan Křtitel, 1438; Hieronymus Bosch: Sedm smrtelných hříchů, 1485)

Obr. 9. Část dřevěné obruby zrcadla, Plzeň č. p. 103, Dřevěná 6, odpadní jímka 1 (inv. č. HA29328). Podle Orna 2000.

Abb. 9. Teil der Holzfassung eines Spiegels, Pilsen Konskript.-Nr. 103, Dřevěná-Str. 6, Abwasserbecken 1 (Inv.-Nr. HA29328). Nach Orna 2000.

Obr. 10. část dřevěné obruby zrcadla, Plzeň č. p. 207, Riegrova 3, odpadní jímka 1 (inv. č. HA 29812). Podle Orna 2000.

Abb. 10. Teil der Holzfassung eines Spiegels, Pilsen Konskript.-Nr. 207, Riegrova 3, Abwasserbecken 1 (Inv.-Nr. HA 29812). Nach Orna 2000.

a na sloupku okna (Der Ritter vom Turn, Basilej 1493; Krueger 1990, 307, obr. 41). Zrcadla mohla být v rámci domácnosti také volně položena (Petrus Christus: Sv. Eligius ve své dílně, 1449; Quentin Metsys, Zlatník a jeho žena, 1514), aby mohla být podle potřeby přenášena (Hans Hemling: Marnivost, 1485).

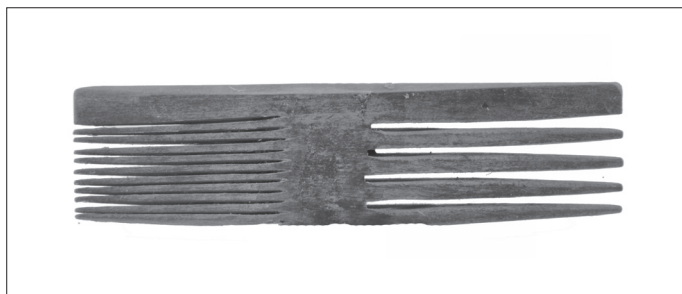
Z uvedené ikonografie je evidentní, že šlo o zrcadla obdobných rozměrů, jaké má exemplář se zbytky kovové fólie z č. p. 207. Desku podobné velikosti vyrobenou ze smrkového dřeva se zachovanými zbytky cínové fólie se podařilo objevit také v Lübecku (Krueger 1990, 297, 299, obr. 31). Z téže lokality pochází i několik dalších dřevěných ráků zrcadel menšího průměru (Krueger 1990, 297, 298, 300, obr. 32–34). Další nálezy známe z Amsterdamu (Krueger 1990, 301, obr. 35) a ve Freibergu (Gühne 1991, 55, tab. 30:9, 95, č. kat. 20.3).

Zrcadla menších rozměrů, kterými jsou v plzeňské kolekci nálezy z č. p. 79 a 83, se používala jako kapesní. V této jednoduché podobě je známe také z Kašperských Hor (Píčka–Hůrková–Schneiderwinklová 2009, 139, 149), v zahraničí se pak vyskytly například v Kostnici (Müller 1996, 179, 180, tab. 33:35, 33:36), Lübecku (Krueger 1990, 296, obr. 30), Rostocku (Krueger 1990, 295, obr. 29) a Schleswigu (Krueger 1990, 292–294, obr. 28).

Kapesní zrcadla známe i v luxusní verzi, kdy skleněná užitková plocha byla překryta pláštěm. Kvantitativně výrazný a zajímavý nálezový fond s různými způsoby zavírání pláště a bohatou variabilitou výzdoby i materiálu kapesních zrcadel je znám ze země západní Evropy (Krueger 1990; 1995). Do této kategorie jsou přiřazeny i dva nálezy z území České republiky (Krueger 1995, 210, 212, obr. 3a–b; Michna 1999). V prvním případě jde o románskou reliéfní destičku z parohoviny nalezenou na zahradě kapucínského kláštera v Litoměřicích a datovanou do rozpětí let 1150–1250 (Gabriel–Denkstein 1985). V české literatuře byl tento artefakt interpretován jako součást ploché amuletové schránky zavěšované na krk (Gabriel–Denkstein 1985, 622; Klápště 1991; 2002, 359, obr. 65). Druhý exemplář byl součástí klenebního násypu sklepa domu č. o. 45 v Denisově ulici v Olomouci. Kotouč ze žlutého kovu s jemnou rytinou figury orlice na líci byl datován do období 13. až první poloviny 14. století (Michna 1999).

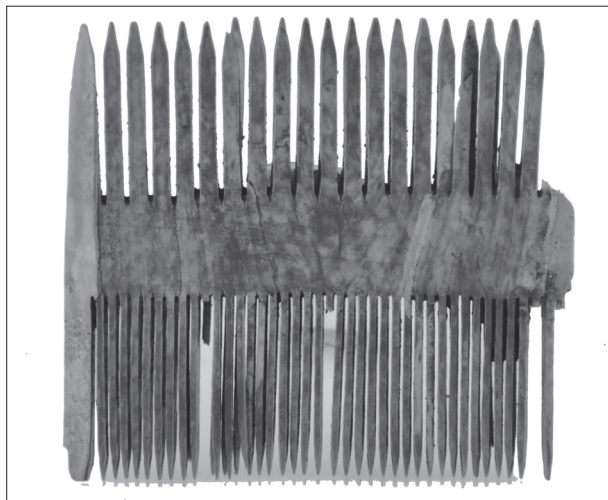
Hřebeny

Ničím neobvyklý naopak není soubor nálezů hřebenů. Zlomek oboustranného dřevěného hřebenu (inv. č. HA27334; obr. 11) vyrobeného ze zimostrázu se podařilo získat z odpadní jímky č. p. 31 ve Veleslavínově ulici (Orna 2000). Takřka kompletní oboustranné kostěné hřebeny (inv. č. HA29438; obr. 12; HA28711; obr. 13) byly součástí zásypu odpadní jímky 1 č. p. 289 v Dominikánské ulici. Torzo spíše ozdobného dřevěného hřebenu (inv. č. HA28645; obr. 14) vyrobeného opět ze zimostrázu pochází z odpadní jímky č. p. 137 na náměstí Republiky (Orna 2000). Zimostrázové žluté dřevo, nejhustší z evropských stromů, bylo právě díky této svojí vlastnosti vhodné pro výrobu hřebenů. Takové se kromě Plzně našly také v Olomouci (Od gotiky k renesanci 2002, 282, č. kat. 593).

Obr. 11. část oboustranného hřebenu, Plzeň č. p. 31, Veleslavínova 30, odpadní jímka (inv. č. HA27334). Foto I. Michnerová.

Abb. 11. Teil eines doppelseitigen Kammes, Pilsen Konskript.-Nr. 31, Veleslavínova-Str. 30, Abwasserbecken (Inv.-Nr. HA27334). Foto I. Michnerová.

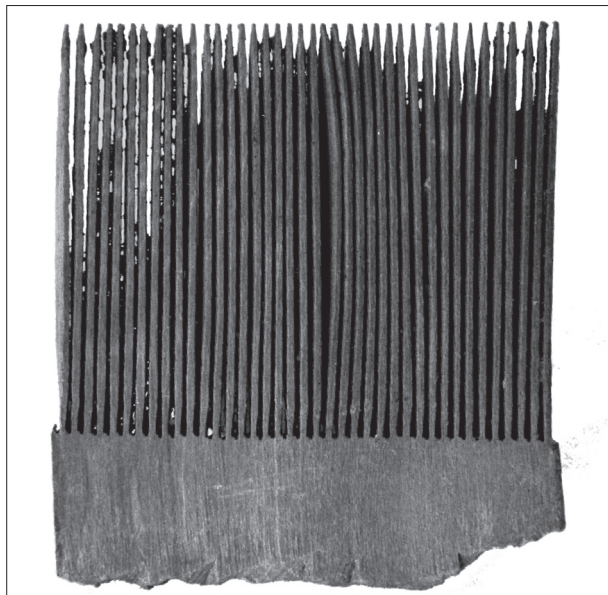
Obr. 12. Kostěný oboustranný hřeben, Plzeň č. p. 289, Dominikánská 2, odpadní jímka (inv. č. HA29438). Foto I. Michnerová.

Abb. 12. Doppelseitiger Kamm aus Bein, Pilsen Konskript.-Nr. 289, Dominikánská-Str. 2, Abwasserbecken (Inv.-Nr. HA29438). Foto I. Michnerová.

Obr. 13. Kostěný oboustranný hřeben, Plzeň č. p. 289, Dominikánská 2, odpadní jímka (inv. č. HA28711). Foto I. Michnerová.

Abb. 13. Doppelseitiger Kamm aus Bein, Pilsen Konskript.-Nr. 289, Dominikánská-Str. 2, Abwasserbecken (Inv.-Nr. HA28711). Foto I. Michnerová.

Obr. 14. zlomek ozdobného hřebenu, Plzeň č. p. 137, nám. Republiky 23, odpadní jímka (inv. č. HA28645). Podle Orna 2000.

Abb. 14. Fragment eines Zierkamms, Pilsen Konskript.-Nr. 137, Platz der Republik 23, Abwasserbecken (Inv.-Nr. HA28645). Nach Orna 2000.

Závěr

První okruh hygieny, kterému se příspěvek věnuje, souvisí se základními potřebami člověka. Zařazeny sem byly fekální jímký, latrínová prkna a nočníky.

Další artefakty umožňovaly hygienu rukou. Nálezy plzeňských akvamanilů lze chronologicky zařadit na přelom 14. a 15. století. U umyvadel neboli medenic, jejichž kovové varianty byly předmětem odkazů plzeňských měšťanů, předpokládáme na základě nálezů i výrobu jejich keramických imitací vyznačujících se určitými specifiky v úpravě povrchu a umístění dekoru.

Hřebeny a zejména pak zrcadla můžeme zařadit k prostředkům vyšší hygieny – kosmetiky. Nalezené dřevěné hřebeny byly vyrobené ze zimostrázu, který se pro svou tvrdost jeví jako vhodný výrobní materiál. Jeden z největších nálezových souborů středověkých zrcadel v rámci střední Evropy se podařilo s pomocí ikonografie a analogií roztrždit do několika kategorií. Materiálem pro užitkovou plochu zrcadla mohlo být sklo nebo kovová leštěná fólie. Zrcadla mohla být v rámci domácnosti zavěšena nebo volně položena, aby mohla být podle potřeby přenášena. Zrcadla menších rozměrů se používala jako kapesní, v Plzni jsou dochována pouze v jednoduché podobě. Známe je však i v luxusní verzi, v České republice jsou k ní řazeny nálezy z Litoměřic a Olomouce.

Uvedené předměty osobní hygieny používané v plzeňských domácnostech na konci středověku dokládají obrovský informační potenciál materiálu získaného archeologickým výzkumem odpadních a fekálních jímek v historickém centru města a jejich význam pro poznání každodenního života obyvatel pozdně středověkého města.

Všechny vyobrazené předměty jsou ze sbírky historické archeologie oddělení starších dějin Západočeského muzea v Plzni.

Literatura

- BRYCH, V., 1998: K poznání vnitřního mobiliáře středověké tvrze. Výzkum Mrázovy Lhoty u Ledče nad Sázavou 1993–1994, CB 6, 399–406.
- 2002: Měděná mísa s rytým dekorem z tvrze Mrázova Lhota, Dějiny a současnost 4/2002, 39.
- FRÝDA, F., 1979: Archeologický výzkum v městě Plzni – Archäologische Forsschung in der Stadt Plzeň (Pilsen), AH 4, 319–322.
- 1979a: Středověké sklo v západních Čechách, SZM – Historie II, 7–78.
- 1981: Hmotná kultura středověkého města na základě výzkumu zasypaných středověkých studní v Plzni, rkp. nepubl. dipl. práce uložená na FF UK v Praze.
- FRÝDA, F.–KUTTAN, V., 1980: Plzeň, Františkánská 5, NZ záchranného archeologického výzkumu uložená v archivu oddělení starších dějin ZČM, č. 159.
- FRÝDA, F.–STEHLÍKOVÁ, D., 1995: Umělecká řemesla. In: Gotika v západních Čechách. 1230–1530 (Fajt, J., ed.), 487–570. Praha.
- GABRIEL, F.–DENKSTEIN, V., 1985: Románský reliéf z Litoměřic – Ein romanisches Relief aus Litoměřice, AR XXXVII, 615–627.
- GÜHNE, A., 1991: Stadtarchäologie in Freiberg. Holzfunde. Berlin.
- HUS, M., 1990: Plzeňská akvamanilia – Aquamanilia aus Plzeň, AH 15, 397–403.
- KLÁPŠTĚ, J., 1991: K interpretačním souvislostem středověké reliéfní destičky z Litoměřic – Zu den Interpretierungszusammenhängen der mittelalterlichen Reliefplatte aus Litoměřice, Studia mediaevalia Pragensia 2, 117–123.
- 2002: Měšťané a lidé z města. In: Člověk českého středověku (Nodl, M.–Šmahel, F., edd.), 337–363. Praha.
- KRAJČ, R., 2009: Voda a odpady jako privátní i komunální problém městských aglomerací. Doklady z města Tábora od 13. do 18. století – Wasser und Abfall als privates und kommunales Problem städtischer Agglomerationen. Belege aus der Stadt Tabor, 13.–18. Jahrhundert, PA C, 261–300.
- KRÜEGER, I., 1990: Glasspiegel im Mittelalter. Fakten, Funde und Fragen, Bonner Jahrbuch 190, 233–313.
- 1995: Glasspiegel im Mittelalter II. Neue Funde und neue Fragen, Bonner Jahrbuch 195, 209–248.
- MACHÁČEK, F., 1931: Dvě studie k dějinám Plzně a Plzeňska. Plzeň.
- MICHNA, P., 1999: Středověké toaletní zrcátko z Olomouce – Ein mittelalterlicher Toilettenspiegel aus Olmütz, Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci č. 278, 12–23.
- MUZYCZUK, A.–GANCARSKI, J., 2003: Krosno Parva Cracovia. Badania wykopaliskowe na Rynku. Krosno.

- MÜLLER, U., 1996: Holzfunde aus Freiburg/Augustinereremitenkloster und Konstanz. Herstellung und Funktion einer Materialgruppe aus dem späten Mittelalter. Stuttgart.
- NECHVÁTAL, B., 1989: Středověká keramická aquamanile z Radomyšle u Strakonice – Ein mittelalterliches keramisches Aquamanile aus Radomyšl bei Strakonice, AVJČ 6, 205–208.
- NOVÁČEK, K., 2000: Středověký dům v Plzni. Archeologický výzkum parcely v Sedláčkově ul. 1 (č. p. 187) – Das mittelalterliche Haus in Plzeň. Archäologische Erforschung der Parzelle Sedláčkova Strasse 1, SZM – Historie XV, 5–66.
- NOVÁČEK, K., ŠÍROKÝ, R., 2004: Prvních sto let. Počátky Nové Plzně z pohledu archeologie, Minulosti Západočeského kraje XXXIX, 7–51.
- OD GOTIKY K RENESANCI, 2002: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550 – Von der Gotik bis zur Renaissance. Die bildkünstlerische Kultur Mährens und Schlesiens von 1400–1450. I. Úvodní svazek (Hlobil, I.–Perůtka, M., edd.). Olomouc.
- ORNA, J., 2000: Nálezy středověkých dřevěných předmětů z Plzně. Katalog. CD – ROM. Plzeň.
- ORNA, J. a kol., 2011: Keramická produkce města Plzně v období 14. a 15. století. Plzeň.
- PETRÁŇ, J. a kol., 1985: Dějiny hmotné kultury I/2. Praha.
- PÍČKA, J.–HŮRKOVÁ, J.–SCHNEIDERWINKLOVÁ, P., 2009: Odpadní jímky z Kašperských Hor – Abwassergruben aus Kašperské Hory (Bergreichenstein), AH 34, 103–159. Brno.
- REGENSBURG, 1995: Regensburg im Mittelalter. Katalog der Abteilung Mittelalter im Museum der Stadt Regensburg (Angerer, M., ed.). Regensburg.
- SMITH, V., 2007: Clean. A History of Personal Hygiene and Purity. New York.
- STRNAD, J., 1905: Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad. Část II. Od r. 1450–1526. Plzeň.
- VONDRUŠKA, V., 2007: Intimní historie. Od antiky po baroko. Brno.
- WINTER, Z., 1890: Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku I. Praha.

Zusammenfassung

Die persönliche Hygiene in Pilsener Haushalten zur Neige des Mittelalters

Der erste Hygienebereich, dem sich der vorliegende Beitrag widmet, hängt mit den Grundbedürfnissen des Menschen zusammen. Ihm wurden Fäkalgruben, Latrinenbretter und Nachttöpfe zugeordnet.

Weitere Artefakte ermöglichten die Hygiene der Hände. Die Funde der Pilsner Aquamanilien kann chronologisch der Wende vom 14. zum 15. Jahrhunderts zugeordnet werden.

Bei den Waschbecken oder Lavoires, deren Varianten aus Metall Gegenstand des Nachlasses Pilsner Bürger war, nehmen wir anhand der Funde an, dass von ihnen Imitationen aus Keramik hergestellt wurden, die sich durch gewisse Spezifika in der Oberflächenbehandlung und in der Platzierung des Dekors auszeichnen.

Kämme und besonders dann Spiegel können wir zu den Mitteln der höheren Hygiene – der Kosmetik – zählen. Die gefundenen Holzkämme wurden aus Buchsbaumholz hergestellt, das sich wegen seiner Härte gut als Herstellungsmaterial eignet. Im Rahmen von Mitteleuropa konnte einer der größten Fundkomplexe mittelalterlicher Spiegel mittels ikonographischer Quellen und Analogien in mehrere Kategorien unterteilt werden. Als Material für die Nutzfläche der Spiegel diente Glas oder polierte Metallfolien. Die Spiegel wurden in den Haushalten aufgehängt oder frei hingelegt, damit sie je nach Bedarf dorthin gebracht werden konnten, wo sie gebraucht wurden. Kleinformatigere Spiegel wurden als Taschenspiegel benutzt, in Pilsen sind sie lediglich in einfachen Formen erhalten geblieben. Wir kennen jedoch auch Luxusversionen, denen innerhalb Tschechiens ein Fund aus Litoměřice zugeordnet wird.

Alle abgebildeten Gegenstände stammen aus der Sammlung der historischen Archäologie der Abteilung für Alte Geschichte des Westböhmisches Museums in Pilsen.

Mgr. Jiří **Orna**, Západočeské muzeum v Plzni, Kopeckého sady 2, 301 00 Plzeň, jorna@zcm.cz

Mgr. Veronika **Dudková**, Západočeské muzeum v Plzni, Kopeckého sady 2, 301 00 Plzeň, vdudkova@zcm.cz